

مبانی مفهومی و نظری سرمایه اجتماعی

پرویز پیران

عضو هیئت مدیره علمی آکادمی سوئیس برای توسعه

عضو قطب علمی طراحی شهری

دانشکده معماری و شهرسازی

دانشگاه شهید بهشتی

وابسته علمی، پروژه نوسازی محله‌ای

دانشگاه فنی برلین

سرشناسه	: پیران، پرویز
عنوان و نام پدیدآور	: مبانی مفهومی و نظری سرمایه اجتماعی / پرویز پیران
مشخصات نشر	: تهران: نشر علم، ۱۳۹۲
مشخصات ظاهری	: ۲۱۶ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۴-۵۶۵-۹
وضعیت فهرست نویسی	: فیا
موضوع	: سرمایه اجتماعی
موضوع	: سرمایه اجتماعی - ایران
موضوع	: بهداشت روانی - جنبه های اجتماعی
موضوع	: بهداشت روانی - ایران
رده بندی کنگره	: ۳۱۲.۲/۹۴۰۸ HMV
رده بندی دیویی	: ۳۰۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۲۳۴۶۸

مبانی مفهومی و نظری سرمایه اجتماعی

پرویز پیران

چاپ اول: ۱۳۹۲

تیراژ: ۱۶۵۰ نسخه

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: رامین

مرکز پخش علم: خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری

بن پست گرانفر، پلاک ۴، تلفن ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۴-۵۶۵-۹

فهرست مطالب

۸	سخن آغازین
۱۳	فرایند تاریخی مفهوم سرمایه اجتماعی
۱۸	کار پایه مفهومی
۲۱	وظایف کار پایه مفهومی
۲۷	زمینه‌های تاریخی - اجتماعی ایران
۴۵	زورمداری، انتخاب انسان ایرانی
۴۷	آثار زورمداری و معرفی الگوی سه سطحی تحلیل با اشاره به سرمایه اجتماعی
۵۶	تعاریف و مفاهیم محوری در تعاریف سرمایه اجتماعی
۷۰	سرمایه اجتماعی به مثابه سرمایه‌ای بنیادین
۷۳	روابط اجتماعی در انواع سرمایه اجتماعی
۷۶	پیامدها و آثار سرمایه اجتماعی
۸۴	تعیین کننده‌های سرمایه اجتماعی
۸۷	ابعاد سرمایه اجتماعی
۸۹	مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی
۹۲	شبکه‌ها و روابط اجتماعی
۹۳	شبکه‌های محلی و عمومی
۹۴	شبکه‌های باز و بسته
۹۶	شبکه‌های مترکم و پراکنده
۹۷	شبکه‌های همگون و ناهمگون
۹۷	روابط عمودی و افقی شبکه‌ای
۹۹	هنجارها
۱۰۳	بده و بستان
۱۰۶	اعتماد

۱۰۷	تعریف اعتماد
۱۰۸	انواع اعتماد
۱۱۰	شاخص‌های اعتماد
۱۱۱	اعتماد خاص در بین آشنایان
۱۱۱	اعتماد تعمیم داده شده
۱۱۲	اعتماد مذهبی / نهادی
۱۱۳	اعتماد و سرمایه اجتماعی
۱۱۵	کنش جمعی
۱۱۸	خود اثر بخشی
۱۲۳	سطوح سرمایه اجتماعی
۱۲۹	کار پایه نظری سرمایه اجتماعی
۱۲۹	نظریه‌های کلاسیک
۱۵۴	چارچوب‌های نظری معاصر
۱۵۸	دیدگاه‌ها
۱۵۸	دیدگاه کامیونیتی محور
۱۶۱	دیدگاه شبکه‌ها
۱۶۷	دیدگاه نهادی
۱۷۰	دیدگاه هم‌افزایی
۱۷۶	نگاه پیر بردیو
۱۸۰	نگاه کلمن
۱۸۳	نگاه پاتنم
۱۹۱	نگاه الخاندور پورترس

فهرست نمودار

- نمودار شماره ۱- جایگاه واژه، مفهوم و سازه در پژوهش علمی ۱۹
- نمودار شماره ۲- روند مطالعات درباره سرمایه اجتماعی در فاصله (۱۹۸۵-۲۰۰۰) ۲۶
- نمودار شماره ۳- تکوین مفهوم سرمایه اجتماعی ۸۵
- نمودار شماره ۴- ابعاد سرمایه اجتماعی ۸۸
- نمودار شماره ۵- پیوند روابط و منابع سرمایه اجتماعی با ویژگی‌های فردی و سازمانی ۱۲۲
- نمودار شماره ۶- روابط چهارگانه سطوح کلان و خرد تحلیل ۱۲۵
- نمودار شماره ۷- رابطه سه سطح تحلیل با یکدیگر ۱۲۶
- نمودار شماره ۸- مدل‌سازی براساس نظریه لین در باب سرمایه اجتماعی ۱۷۵
- نمودار شماره ۹- حلقه ارتباط مفاهیم کلیدی نظریه پاتنم ۱۸۷
- نمودار شماره ۱۰- رابطه متفکران و زمان ارایه نظرات آنان در باب سرمایه اجتماعی ۱۹۵

فهرست جداول

- جدول شماره ۱- تعاریف سرمایه اجتماعی، اندیشمند مطرح کننده عناصر محوری هر
۵۷ تعریف
- جدول شماره ۲- مفاهیم محوری مندرج در تعاریف مرور شده از سرمایه اجتماعی
۶۴
- جدول شماره ۳- افراد کشف شده مفهوم سرمایه اجتماعی و تخصیص آنان
۸۶
- جدول شماره ۴- رابطه بین اهداف و نحوه عضویت سازمان‌های مردم نهاد
۱۱۶
- جدول شماره ۵- جمع‌بندی مفهوم سرمایه اجتماعی
۱۲۱
- جدول شماره ۶- چهار دیدگاه اصلی سرمایه اجتماعی
۱۷۱
- جدول شماره ۷- سطوح مطالعه سرمایه اجتماعی نزد سه متفکر اصلی
۱۹۰

باعشق و احترامی بی پایان

این کتاب را به کوهریکتای زندگیم، به همسر و رفیق راهم

فرزاد

و به فرزندانم، پارسا، پیروز، بخار و آوا

تقدیم می دارم

سخن آغازین

از اینکه خوانندگان عزیز و گرانقدر بر این کمترین منت گذارده و کتاب حاضر را گشوده‌اند، سپاس‌گزار است. این کتاب به مبانی مفهومی و نظری سرمایه اجتماعی اختصاص دارد. به بیان دیگر، چارچوب‌ها یا به قول نگارنده، کارپایه‌های مفهومی و نظری سرمایه اجتماعی مرور شده‌اند. نگارنده در تمامی دروسی که در دانشگاه‌های مختلف تدریس کرده است، درس را با اشاره به ضرورت طرح شش مسئله و اهمیت آنها آغاز نموده و ادامه داده است. زیرا اعتقادی راسخ دارد که هر موضوع و هر صورت مسئله، هر بحث و دانشی صرف‌نظر از ماهیت، حیطه، هدف و سایر ویژگی‌های آن باید با طرح این شش مطلب معرفی گردد. همواره از فرزندان عزیز یعنی دانشجویان خواسته است که در هر درسی این شش مطلب را بخوانند:

- ۱- کارپایه یا چارچوب مفهومی (Conceptual Framework)
- ۲- کارپایه یا چارچوب نظری (Theoretical Framework)
- ۳- کارپایه یا چارچوب روش شناختی (Methodological Framework)
- ۴- مباحث، صورت مسئله‌ها، موضوعات، نقاط ضعف و قوت و موانع (Issues, main questions, problematic, shortcomings, potentials and barriers)
- ۵- تطور تاریخی حیطه، درس، موضوع، دانش و ... (Historical evolution)
- ۶- وضعیت آن درس، موضوع، مسئله، صورت مسأله، دانش و ... در متن خاص یا جامعه‌ای مفروض. (Societal context)

همان‌گونه که در متن کتاب آمده است، کارپایه یا چارچوب مفهومی دربرگیرنده مهمترین مفاهیم یا واژه‌هایی است که به هر بحث مطروحه مرتبطاند. درواقع با مرور کارپایه مفهومی با زبان حاکم بر هر بحثی آشنایی به کف می‌آید. از این روی معرفی

کارپایه مفهومی به معنای برداشتن نخستین گام در مسیر آشنا شدن با موضوع، صورت مسئله و حیطه یا دانش مورد نظر می‌باشد. کارپایه نظری، تلاش‌های اندیشه محوری که برای معنا کردن به موضوع، صورت مسئله و حیطه یا دانش خاصی به عمل آمده است را فراوری محققان و کوشندگان آن وادی قرار می‌دهد. کارپایه روش شناختی راهنمای انجام پژوهش در هر وادی و حیطه‌ای است که مورد نظر علاقه‌مندان در هر زمان و مکان مفروض می‌باشد. کارپایه روش شناختی از الزامات روشی و فنون گردآوری اطلاعات چه کمی و چه کیفی یاد کرده و یاور انانی به شمار می‌رود که مایلند از دنیای انتزاع و نظر بر زمین زنده زندگی روزمره گام نهند و خود به بررسی دست گشایند. چهارمین مطلب به مباحث مهم، صورت مسئله‌ها، پرسش‌های کلیدی، نقاط قوت و ضعف، محدودیت‌ها و نقدهای موجود در هر باب هر مسئله، موضوع، حیطه و دانشی اختصاص دارد که آگاهی از آنها برای شناخت آن مسئله، موضوع، حیطه و دانش خاص ضروری و گریزناپذیر است. پنجمین مطلب از آغاز، تکامل، تحولات، فراز و فرودهای مسئله، موضوع، درس، حیطه و دانش مورد بحث یاد می‌کند.

به دیگر سخن، تحول تاریخی علاقه‌مندان را آگاه می‌سازد که در آن حیطه مورد نظر چند منزل طی شده است؟ بحث‌ها در چه زمانی آغاز گردیده و چه کسانی آغازکنندگان به حساب می‌آیند؟ چه رخدادهای مهم و مرتبطی از آغاز تا به امروز به وقوع پیوسته است؟ بالاخره ششمین بحث به متن یا مکان طرح مباحث می‌پردازد زیرا اکثر موضوعات مرتبط با انسان چه به صورت فردی و چه جمعی در متن خاصی رخ می‌دهد. این متن می‌تواند جامعه‌ای خاص، شهر و روستایی ویژه و اجتماعی مفروض به شمار آید.

کتاب حاضر گرچه به زمینه‌های تاریخی - اجتماعی ایران آنهم بر پایه نقد نظریه‌های جامعه‌ای و معرفی نظریه نگارنده تحت عنوان «نظریه راهبرد و سیاست سرزمینی جامعه ایران»، به نحوی گذرا اشاره کرده است. لیکن به هیچ متن جامعه خاصی فراتر از اشاراتی آنهم به ضرورت نپرداخته است. زیرا معرفی مبانی مفهومی و نظری نخستین گام‌ها در شناخت سرمایه اجتماعی به طور کلی تلقی می‌گردد که راه را جهت بررسی این پدیده در ظرف‌های خاص هموار می‌سازد. بر همین اساس امیدوار است تا در مجلد دیگری موضوع سرمایه اجتماعی در ایران مورد بحث قرار گیرد و به خوانندگان عزیز تقدیم گردد. زیرا سرمایه اجتماعی بدان سان که در نوشته حاضر به

ضرورت‌هایی در چند نوبت مورد اشاره قرار گرفته است، موضوعی سهل و ممتنع بوده و در چارچوب‌های گوناگون فراتر از کلیات مشترک، رنگ و بویی خاص به خود می‌گیرد. برای مثال وجوهی خاص از سرمایه اجتماعی که در جامعه‌ای معین از جمله منافع یا نقاط قوت سرمایه اجتماعی به شمار می‌رود، در جامعه یا در متن متفاوتی کاملاً زیان‌آور بوده و از جمله مضار و محدودیت‌های سرمایه اجتماعی تلقی می‌گردد. از سوی دیگر شکل‌گیری انواع سرمایه اجتماعی نیازمند پیش‌شرط‌هایی است که از جامعه‌ای به جامعه‌ی دیگر و حتی گاه از واحدی اجتماعی در درون جامعه‌ای مفروض به واحد اجتماعی دیگری در همان جامعه، متفاوت و گاه متضاد می‌شود و در شرایط گذار دگرگون می‌گردد.

بهر تقدیر کوشش شده است که دو بخش از شش بخش طرح شده یعنی کارپایه مفهومی و کارپایه نظری تا آنجا که به منابع انگلیسی موجود مربوط می‌شوند، کامل باشد و به هنگام کوشش یاد شده تا چه میزان به هدف خود رسیده است؟ پرسشی است که باید خوانندگان عزیز کتاب حاضر، بدان پاسخ دهند. نکته جالب آن است که به نظر می‌رسد از اواسط دهه‌ی نخست قرن بیست و یکم، بحث و جدل‌های گاه آتشین و بی‌حاصل چهار دهه‌ی قبل به آرامش گرائیده و نوعی عقلانیت سر برآورده است. اغتشاش گسترده مفهومی و نظری حاکم بر موضوع سرمایه اجتماعی نیز تا حدودی از طریق دست یافتن به انواع طبقه‌بندی‌ها و سنخ‌شناسی‌ها به سوی نوعی واکاوی ره می‌سپارد. چنین شرایطی اجازه داده است تا به چند موضوع مسأله آفرین پرداخته شود. نخستین این موضوعات توجه به مباحثی است که کاملاً مورد غفلت قرار گرفته است. برای مثال موضوع محوری جنسیت (Gender Issues) گرچه کم‌رنگ، در حال مطرح شدن است. موضوع قومیت و فرهنگ نیز در درجه بعدی قرار دارد. در کنار این گونه مباحث، درگیر شدن یا مباحثی که دارای دو وجه متضاد آن هم در رابطه با سرمایه اجتماعی می‌باشند نیز در دستور کار قرار گرفته است. برای مثال موضوع رابطه سرمایه اجتماعی از یک سو و جرم، جنایت، خشونت، درگیری و تضاد و مهم‌تر از آن‌ها فساد سازمان یافته دولتی و غیردولتی و فساد سازمان نیافته از سوی دیگر موضوعاتی به شماراند که از سال ۲۰۰۵ به بعد برعکس گذشته، مورد توجه نسبی قرار گرفته‌اند. نکته مهم تفکیک شرایط و متن‌هایی است که در آن‌ها سرمایه اجتماعی گ

سبب افزایش جرم، جنایت، تروریسم، فساد سازمان یافته و سازمان نایافته و تضاد و درگیری، می‌گردد و گاه از آن‌ها می‌کاهد. تحقیقات موزر و هولاند که در ۱۹۹۷ به نوعی صف شکن و پیشگام محسوب می‌گردید، به ناگاه موضوعی محوری گردیده و در متن‌های بسیار متنوعی در آفریقا، جنوب و جنوب شرقی آسیا و آمریکای لاتین زمینه‌ساز پژوهش‌های میدانی مهمی گردیده است. در این پژوهش‌ها به خوبی مشخص گردیده است که در چه حالات و تحت تأثیر چه متغیرهایی (متغیرهای مستقل، میان گیر یا واسطه‌ای و متغیرهای وابسته) کاهش و افزایش وجوه منفی یاد شده صورت می‌پذیرد. زیرا به قول موزر و هولاند (۱۹۹۷) «جرم و خشونت علاوه بر صدمه به سلامت و اقتصاد جامعه، بر سرمایه اجتماعی نیز مستقیماً زیان می‌رساند. بی‌علاقگی، عدم رضایت و بی‌تعاونی، منجر به مهاجرت طبقه متوسط شهری جهان سوم به ویژه کشورهای فقیر جهان سوم به سایر کشورها، از جمله غرب گردیده، دسترسی به خدمات اجتماعی با خروج تحصیل‌کردگان و متخصصان کاهش یافته، خانواده‌ها با کژکارکردی درگیر می‌شوند و و نهائماً حال و هوای فراگیر ترس جایگزین روحیه همکاری و مشارکت در زندگی جمعی شهر و محله می‌گردد». نتیجه فوری چنین مسایلی کاهش انسجام اجتماعی است. اما در مقابل چنین نکات ارزنده‌ای که در متن‌های جوامع متعددی صادق است، در مواردی نیز کاملاً برعکس، جرم، خشونت، فساد، تضاد و درگیری، سبب هم اندیشی در سطح محلی گردیده بر انسجام اجتماعی می‌افزاید. در نتیجه مردم متشکل شده، روابط اجتماعی از نوع افقی و عمودی رشد کرده و سرمایه اجتماعی ارتقایی چشم‌گیر را تجربه می‌کند. نگاه کنید به مجموعه گزارش‌های (The World Bank Group، ۲۰۱۱). مشابه این موارد، در مناطقی که سازمان‌های اجتماع محور، یا به خطر انداختن منافع عظیم مافیای محلی، بنای آنان را تهدید می‌کنند، از سوی مافیا نابود می‌گردند. در نتیجه سرمایه اجتماعی عام صدمه‌ای جدی را تجربه می‌نماید. اما باز هم برعکس در متن‌های دیگری، حضور مافیای متشکل و اقدامات غیرقانونی و صدمه‌رسان آن‌ها، سبب متشکل شدن مردم و شکل‌گیری سازمان‌های مردمی گردیده، مقابله با مافیا آغاز و در صورت حمایت دولت‌ها نابودی آن‌ها در دستور قرار می‌گیرد. در این صورت سرمایه اجتماعی تثبیت شده، گسترش می‌یابد.

به تقدیر حرف و حدیث در این باب فراوان است. زیرا فقرا همواره بیش از هر گروهی از جرم، خشونت و فساد زیان می‌بینند. امید است در آینده و در کنار شرایط خاص و از نظر سرمایه اجتماعی بسیار جالب ایران، به مباحث خاص‌تر به ویژه در چند سال اخیر نیز پرداخته شود.

کتاب حاضر مانند هر کتاب دیگری سرنوشت خاص خود را داشته است. سنگ بنای اولیه این کتاب به پژوهش سرمایه اجتماعی در ایران باز می‌گردد که دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی اجرای آن را برعهده داشت و به فرجامی نیکو رسید. در کنار عضویت نگارنده در هیأت علمی آن پژوهش، نگارش بخش مفهومی و نظری آن پژوهش که قبل از اتمام هر بخش دیگری به پایان آمد، نیز سهم این عاصی بود. جا دارد تا از دبیر محترم هیأت علمی آن پژوهش و سایر اعضای محترم یاد شود و سپاس نگارنده نثار آن عزیزان گردد.

نگارنده آرزو و تصمیم داشت تا اثر حاضر را به شکل دیگری به خوانندگان عزیز عرضه دارد، لیکن رخدادهای ملال‌آوری این آرزو و تصمیم را تعلیق به محال کرد. بخش عمده ارجاعات در منبع شناسی آمده است. لیکن کوشش چند باره ناشی محترم برای گنجاندن تمامی منابع اینترنتی و اشتباهات متعدد در هر بار، سبب شد تا ا درج آن‌ها خودداری شود. بدیهی است که با تایپ نام صاحب اثر و سال آن در کنار عنوان کلی سرمایه اجتماعی و عنوان فرعی که تماماً در متن آمده‌اند، آن منابع نیز قابل دسترسی خواهند شد. در خاتمه از جناب آقای رضا علمی مدیر محترم انتشارات علم که وسواس‌های این ناتمام را تحمل کردند و از سرکار خانم حائری که چندبار صفحه‌آرایی و حروف‌چینی این اثر را برعهده داشتند و از تمامی دست‌اندرکاران زحمتکشانی که در آماده‌سازی این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاسگزار است.